

DÉNES IVÁN ZOLTÁN
Marczali Henrik Kutatócsoport

Aetas 39. évf. 2024. 3. szám, 148–169.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2024.3.148-169
www.aetas.hu

Marczali Henrik és Szekfű Gyula vitája

ABSTRACT. *Polemics between Henrik Marczali and Gyula Szekfű.* The study is presenting and interpreting the images of two leading professional historians in Hungary on each other and their *oeuvres*: Henrik Marczali (b.1856, d. 1940) and Gyula Szekfű (b 1883, d. 1955). Cambridge historian G. P. Gooch assessed Marczali's works in 1913 as follows: they “represent the highest achievement of Hungarian scholarship”. Marczali was one of the eminent professors expelled from Budapest University after 1919. Szekfű lived through a traumatic experience in 1914, however, after 1919 he had become a leading figure of historiography and an ideologue of the counter revolutionary regime. Marczali had defended him in 1914-15, but later on criticized his anti-liberal pamphlet in 1920–22. Szekfű commended his former tutor's achievements, but at the same time distanced himself from Marczali's liberal view of history. In 1943 Szekfű delivered a memorial speech at Marczali's grave in the Budapest Jewish cemetery.

Keywords: *Regime of Memory, Discourse-Analysis, Historiography, Anti-Liberal Interpretation of History, Trauma Triangle*

Bevezetés

Másfél évtizede egy előadásban már szemügyre vettem – akkori ismereteim alapján – mester és tanítvány, Marczali Henrik és Szekfű Gyula egymásról alkotott véleményét, amit három évvel később publikáltam.¹ Akkor még nem bukkantam rá Marczali Szekfű doktori értekezéséről írt elismerő ismertetésére, nem ismertem Marczalinak az *Egyenlőségben* a *Három nemzedék* második kiadása alkalmából publikált felháborodott nyilatkozatát, és nem figyeltem fel Szekfű Gyula Domanovszky Sándorhoz írt levelére, amit Marczali nyolcvanadik születésnapja megünneplése végett küldött neki.

Azóta két nagymonográfiában feldolgoztam a két történétíró életét és munkásságát, tavaly pedig a *Korunk* felkérésére Szekfű-portrét írtam.² Törő László Dávid hívta fel a figyelmemet Marczali nyilatkozatára, amely az *Egyenlőség* 1922. július 22-i számában jelent meg.³ Szekfű Domanovszkyhoz írt vonatkozó levelét Kövér György szívessége révén vettem ismét kézbe és olvastam el immár figyelmesen.⁴

A témát ezért újból – a másfél évtizeddel korábbiakhoz képest új ismeretek birtokában – előveszem, bemutatom és értelmezem. Annak a felismerésnek az alapján, hogy 1921–1922-

¹ Dénes: *Mester és tanítvány*, i. m.; Dénes: *Értelmiségi minták*, 94–119.

² Dénes: *A történelmi Magyarország eszménye*, i. m.; Dénes: *Választott nemzet*, i. m.; Dénes: *A nagymagyar-kismagyar politika fogalma*, i. m.

³ Marczali: *Három nemzedék*, i. m. Köszönöm Törő László Dávidnak az információt.

⁴ Szekfű Domanovszky Sándornak, Budapest, 1936. március 30. MTA KIK Kt. Ms 4527/304.

ben korántsem azonos feltételekkel és szabályok mellett folytattak vitát a *Három nemzedék*-ről. Ezt helyezem az újraértelmezés középpontjába. Előtte a kapcsolattörténet 1906 és 1915 közötti, Marczali részéről az elismeréstől a bírálóig ívelő szakaszát, utána Szekfű Gyula historiográfiai kánonképzését, majd visszaemlékezését mutatom be.

Tanulmányomban áttekintem Marczali Henrik méltató recenzióját egykori tanítványa doktori értekezéséről. Bemutatom *A száműzött Rákóczi* emlékezetpolitikai kontextusát, Marczali Henrik Rákóczi-képét és állásfoglalását a könyvről. Ezután Marczali Henrik Szekfű Gyula munkásságáról készített habilitációs értékelését és ajánlását ismerhetjük meg. Ezt követően mutatom be Marczali Henrik és Szekfű Gyula vitáját a *Három nemzedék*ről, Szekfű Gyulának a 19. század második fele magyar historiográfiájáról és Marczali történetírásáról kialakított kánonképző konstrukcióját, megemlékezéseit, elsősorban sírkőavatási beszédét, majd a tanulmány eredményeit értelmezési keretbe foglalom, levonom a tanulságokat és némi kitekintést nyújtok.

Kapcsolattörténeti előzmények

A módszeres forráskritika példája

Marczali Henrik az 1870-es évektől az 1920-as évekig a *Magyar Tanügy*, a *Budapesti Szemle*, a *Magyar Figyelő*, a *Századok*, a *Pester Lloyd*, a *Jogállam* és az *Egyenlőség Képes Folyóirata* hasábjaira kiterjedő recenziós tevékenysége a szakma művelői továbbképzését és az olvasóközönség tájékoztatását egyaránt szolgálta. Szamosközy István történetírói tevékenységének kritikai értelmezése, korábbi tanítványa és doktorandusza, Szekfű Gyula doktori értekezésének ismertetése 1906-ban a *Budapesti Szemle*ben ebbe a műfajba illeszkedett.⁵

Marczali ismertetése metodológiai esettanulmány, amelyben nagy elismeréssel mutatta be, részletezte és kommentálta az értekezést. Az írás olvasása közben mintha a történeti módszertanról az 1905/1906-os tanév első félévében tartott speciális kollégiumának egyik esetbemutatóját „hallgatnánk”. Ahhoz hasonló speciális kollégiumot, amelyet egyik hallgatója, Kossányi Béla előadásjegyzeteiből ismerhetünk meg.⁶

Marczali kiinduló tétele annak a megállapítása volt, hogy a magyar történeti irodalomban a forrásközléssel nem tartott lépést a publikált forrásanyag hitelességének tudományos bírálata. Ez viszont a dilettantizmus túltengését eredményezte. A kritika hiánya miatt léphetett az igazság és a hazugság szétválasztása helyébe az egyéni ízlés, a vélekedés, a *tetszik – nem tetszik*.

Szamosközy István Páduában (Padovában) humaniórákat tanult, majd hazatérve történetíró lett. „Történeti maradványait” Szilágyi Sándor adta ki, amit Károlyi Árpád ismertett.⁷ Ahogy e korban bevett szokás volt, Szamosközy is átvett fejezeteket más íróktól forrásmegjelölés nélkül, s értékelései gyakran elfogultak és egyoldalúak voltak. Elődeivel ellentétben viszont ő önálló kutatásokat végzett, okleveleket, beszélgetéseket dolgozott fel, felhasználta a szereplők és a beavatottak feljegyzéseit, s ezt felekezeti és rendi elfogultság nélkül tette. A fejedelmek és az urak önzését kárhóztatta azért, hogy Erdélyt kellő védelem nélkül hagyták. Tekintélyérvek és megcsontosodott előítéletek helyett a tényeket és a forrásokat

⁵ Szamosközy István (Kolozsvár, 1570 – Gyulafehérvár, 1612) történetíró. Marczali: *Adatok*, 464.

⁶ Marczali: *Történeti módszertan*, i. m. Vö. Marczali Henrik egyetemi előadásairól készült jegyzetek. 1912–1914. Kossányi Béla, az Eötvös Collegium tagja jegyzete. MTA KIK Kt. Ms 5355/11–17.

⁷ Szilágyi (kiad.): *Szamosközy István történeti maradványai*, 1–4.; Károlyi: *Szamosközy István történeti maradványai*, i. m.

követe. Elsőként ő mondta ki, hogy a székelyek nem hunok, hanem magyarok, akiket a magyar királyok határőrizetre küldtek és telepítettek le.

Szekfű feltárta Szamosközy első munkáinak forrásait: rekonstruálta Szamosközy *Rerum Ungaricum*jából Johannes Michael Brutus/Giovanni Michèle Bruto (Brutus János Mihály) magyar törtérijának elveszett részeit és Bethlen Farkas nagy törtérijából (*Historia de rebus Transilvanicis*) azt, ami Szamosközy művéből elveszett.⁸

Szamosközyt 1594-től tekinthetjük önálló egyéniségnek, kutató történetírónak. Akkor, amikor saját korának eseményeit írta meg. Mivel megmaradtak kidolgozandó munkájához írt magyar vagy latin nyelvű jegyzetei, észrevételei, megfigyelései, betekintést nyerhetünk történetírói műhelyébe és alkotási folyamatába.

Legtöbbször a jegyzetek és a feldolgozás megegyeznek egymással, tehát megbizonyosodhatunk afelől, hogy későbbi értesülései vagy céljai nem befolyásolták ítéletét. Előfordul persze, hogy valamelyik jegyzet helyébe hosszú szónoklat lép, ami humanista hatás: ezek a cícerói orációk nyilvánvalóan koholmányok. Ám, ha az egykorú jegyzet megmaradt, a kidolgozás viszont nem veszi azt tudomásul, vagy egyenesen ellenkezik vele, joggal következtethetünk külső befolyásra.

Arra a kérdésre, hogy lehet-e a történetíró tárgyilagos kenyéradójával kapcsolatban, Szamosközy példája azt mutatja, hogy nem. Szamosközy Bocskai István udvari történetírója volt. Annak ellenére, hogy epigrammaiban felrótta fukarságát, mindvégig élvezte oltalmát és bőkezűségét. Nem írt semmi olyat, ami a fejedelem hírnevének árthatott volna. Marczali az alábbiakban így fogalmazta meg ennek a tanulságát: „Világosan vét tehát Cicero azon elve ellen, hogy a történetíró hamisat mondani, igazat elhallgatni ne merjen. Igaz, hogy csak Bocskaynál mutathatjuk ki gyöngeségét, de ez az egy viszony is mutatja, hogy a függő történetíró, függjön bár fejedelemtől, osztálytól vagy népszerűségtől, teljesen megbízhatónak nem tekinthető. Mert ha a legjaván megtörténhetik ez, és Szamosközy ehhez tartozik, mit várjunk a hitványától?”⁹

Miután az értekezés szerzője összehasonlította egymással a jegyzetet és a kidolgozást, kiderült, hogy Bocskainak szerepe volt Báthory Zsigmond fejedelem véres és vészes elhatározásában. Abban, amely 1594-ben Erdély legjobb fiait vesztőhelyre küldte, abszolutizmus-hoz és az ország romlásához vezetett, Erdélyre zúdította a német, török és oláh hadakat. Jegyzeteiben többször is előfordult, hogy Bocskainak szerepe volt a kivégzésekben. Mégis, Szamosközy Bocskai halála után védte urát ez ellen a vád ellen, s azt rágalomnak nyilvánította. Láthatjuk, hogy jegyzetei Bocskai szerepét tárgyyszerűen mutatták be, a kidolgozott változat viszont elfogultan, apologikusan ábrázolta, érvek helyett patetikus szavakkal, ami világgossá teszi, hogy meggyőződését nem tárgyi, hanem személyes okokból változtatta meg.¹⁰

Szekfű munkáját „egy rövid függelék zárta, amely megerősíti Angyal Dávid véleményét, hogy a *Conspiratio Kendianat* nem Szamosközy írta, s hogy a versnek magyar volt az eredetije, amelyet valószínűleg Szenczi Molnár Albert fordított latinra és terjesztett el külföldön”.¹¹

⁸ Brutus János Mihály (Velence, 1517 – Gyulafehérvár, 1592) történetíró. Bethlen Farkas (? 1639 – Bethlenszentmiklós, 1679) kancellár, történetíró. Bethlen műve: *Historia de rebus Transilvanicis*; magyar fordítása: *Erdély története*.

⁹ Marczali: *Adatok*, 465–466.

¹⁰ Vö. Marczali: *Adatok*, 466.

¹¹ Vö. Marczali: *Adatok*, 466. Dézsi Lajos Szenczi Molnár Albert, Keserű Bálint Debreczeni János szerzősége mellett érvelt. Dézsi: *Szenczi Molnár Albert*, i. m.; Keserű: *A „Conspiratio Kendiana” szerzője*, i. m.

Marczali Henrik így summázta Szekfű Gyula értekezésének ismertetését: „Valóban köszönettel tartozunk a szerzőnek ezen fáradságos, eredményes és szerény munkájáért. Kívánjuk, hogy tovább haladva ezen az úton, mind többet megvilágítson az erdélyi történetírásnak homályos, vagy elhomályosított részei közül.”¹²

A száműzött Rákóczi

Emlékezetpolitikai kontextus

II. Rákóczi Ferenc újratemetésére 1906. október végén került sor. Több mint kétszáz évvel a szabadságharc kitörése és több mint százhetven esztendővel a bujdosó fejedelem halála után. Hamvait az Oszmán Birodalomból hozták haza. Orsovától Budapestre, a Keleti pályaudvarra október 28-án érkezett meg a gyászvagon, ahol Bercsényi Miklós, Esterházy Antal, Sibrik Miklós, Rákóczi József, Zrínyi Ilona és Thököly Imre koporsójával együtt Bárczy István főpolgármester és gyászhintó várta. A budapesti gyászmenet végighaladt a belvároson a Bazilikához, ahol gyászmisét tartottak. A következő nap Rákóczi, társai és édesanyja koporsóját Kassára szállították, és a kassai dómban helyezték örök nyugalomra. Thököly Imre koporsóját pedig Késmárkon, az evangélikus templomban temették el.

Ahogy 1894-ben, Kossuth temetésekor a Hatvani utcát Kossuth Lajos utcának, úgy 1906-ban a Kerepesi út belvárosi részét Rákóczi útnak, a Csömöri utat pedig Thököly útnak nevezték el. Ahhoz, hogy ezt megtehessek, az országgyűlés 1906. október 23-án érvénytelenítette Rákóczi száműzetését (1715:49. tc. 2., 3. §), és törvénybe iktatta a fejedelem érdemeit, amelyet az uralkodó szentesített.

Rákóczi hamvainak hazahozatalát a reformkor óta sokan hozták szóba. Az 1906-os újratemetés képviselőházi kezdeményezője Tisza István, Thaly Kálmán és Thallóczy Lajos voltak, de a köztudatban Thaly Kálmán nevéhez kötődött. Thaly Kálmán, aki költő, országgyűlési képviselő, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, műkedvelő kutató, forrásközlő és történetíró volt, önmagáról alkotott képe szerint Rákóczi fejedelem „íródeákja”, akiről Riedl Frigyes és Tolnai Vilmos bebizonyította, hogy nemcsak kuruc balladákat adott közre, hanem hamisította is őket.¹³ A hamvak hazahozatalát díszes albumban örökítették meg, Márki Sándor, a kolozsvári egyetem történelem tanára pedig háromkötetes monográfiában írta meg és adta ki a fejedelem életrajzát (1907–1910).¹⁴

Marczali Henrik Szekfű munkája, *A száműzött Rákóczi, 1715–1735* és a körülötte kirobbant botrány kapcsán 1914-ben fejtette ki véleményét. Állásfoglalása kontextusba helyezéséhez idézzük fel Marczali Rákóczi-képét *A magyar nemzet története* 18. századi kötetéből (1898), *Rákóczi és a nép* című előadásából (1907) és *Magyarország történetéből* (1911)!

Marczali 1898-ban és 1911-ben publikált történelmi elbeszélése szerint a Rákóczi-szabadságharc akadályozta meg, hogy I. Lipót és I. József Magyarországot beolvassza a Habsburg Birodalomba, és ezzel megváltoztatta az ország alávetett, kiszolgáltatott és súlytalanságra kárhoztatott helyzetét. A szabadságharcban nemcsak a kiváltságosok, hanem a kiváltság nélküli nép is részt vett, abban a reményben, hogy személyében szabaddá, katonáskodása révén nemessé válik. Rákóczi emigrálása önzetlen, méltóságteljes és önfeláldozó

¹² Marczali, *Adatok*, 467.

¹³ Thaly Kálmán (Csép, 1839 – Zablát, 1909) életéről és életművéről lásd: R. Várkonyi: *Thaly Kálmán*, i. m. *A száműzött Rákóczival* szinte egyidejű filológiai Thaly-kritikák: Riedl Frigyes: *A kuruc balladák*, i. m.; Tolnai: *Kuruczokori irodalmunk szövegeiről*, i. m.; Király: *A kurucz balladák hitelességének kérdése*, i. m.; Tolnai: *Thaly kuruc balladáinak keletkezéséhez*, i. m.

¹⁴ Márki: *II. Rákóczi Ferenc*, i. m. Lásd még: Márki: *A száműzött Rákóczi*, i. m.

cselekedet volt. Marczali konklúzióját az emigrációról és az emigránsról – együttérző, tárgyszerű és nemzetközi összefüggésekbe ágyazott – áttekintés után vonta le.¹⁵

Ehhez képest Szekfű Gyula már *A száműzött Rákóczi (1715–1735)* című könyve címválasztásával visszatért az 1906-ban hatályon kívül helyezett 1715: 49. törvénycikk 2. és 3. §. hoz. Nemcsak Thaly Kálmán Rákóczi-kultuszát és Márki Sándor háromkötetes könyvének Rákóczi- és Kossuth-kultuszát utasította el, hanem mindenfajta Rákóczi-kultuszt. Úgy és azzal, ahogy a kultuszt és a párhuzamot visszájára fordította: „...minden emigráció haszontalan a közre.”¹⁶

Szekfű az emigráns fejedelem szerepével, törekvéseivel, az őt vezérlő indítékkal és személyiségével foglalkozott. Azt állította, hogy Rákóczi az emigrációban (de a könyv egészéből nyilvánvaló, hogy korábban is) a Magyarországtól különvált Erdély újjáélesztésére törekedett, ami akkor már szemben állt a török kiverését eredményező felszabadító háború következtében területileg és politikailag ismét egységes Magyarországgal. Minthogy – Szekfű olvasatában – Rákóczi cselekedeteinek legfőbb indítéka az önálló Erdély visszaállítását volt, ez a törekvés az emigráns politikai szerepét komolytalanná, súlytalanná, anakronisztikussá és kártékonyvá tette. Ezért nem volt, nem is lehetett hatása korában és jelentősége sem később. Nemzeti eszménnyé emelése tehát félreértésen alapult. Az a történelmi személyiség ugyanis, aki az ország egységének megbontására törekedett, nem testesíthette meg az egységes és független Magyarország ideáját. Az eszményítés – amivel kultuszának kialakítói, elsősorban Thaly Kálmán, kísérleteztek – ezért nem állja ki Szekfű szerint a történettudományi kritika próbáját.¹⁷

A ránk maradt levelezésből tudjuk, hogy Angyal Dávid egyáltalán nem értett egyet azzal, amit a könyv korrektúrájából olvashatott: a végzővel. Károlyi Árpád pedig (aki korábban és többet láthatott a szövegből) rábeszélte a szerzőt, hogy hagyja ki a szövegből a Kossuth-kultuszra utaló mondatokat. Horváth János stiláris korrekciói – aki az egész szöveg megszületését nyomon követte és javította – jóval koherensebbé tették barátja gondolatmenetét és fogalmazását.

Szekfű Gyula nemcsak a Rákóczi- és Kossuth-kultuszt vetette el, hanem a függetlenségi küzdelmek pozitív megítélését is, amelyeket leértékelt és kirakott a szimbolikus politizálás világából, a magyar nemzeti panteonból. Ezzel viszont az egykori kurucellenes Habsburg-párti propaganda röpiratirodalma és az aulikus történetírás, saját korában pedig Ferenc Ferdinánd trónörökös és (az Osztrák–Magyar Monarchia német és szláv súlypontú föderalizálására készülő) politikai körének állásfoglalásaihoz került közel. Azokhoz, akik a magyar rendi-függetlenségi küzdelmekben, így a Rákóczi-szabadságharcban is barbár, törökpárti, feudális, oligarchikus, reakciós, szeparatista, rendi érdekérvényesítési kísérletet láttak. Akár tudta ezt, akár nem. Az viszont bizonyosnak tekinthető, hogy könyvét nem megrendelésre, hanem saját kezdeményezésére írta, s az az ő némileg elszigetelt alkotása volt. Az emlékezetpolitikai helyzetet pedig adottnak tekinthetjük.

Voltak, akik – Hanns Schlittertől Schöpflin Aladáron át Szabó Ervinig – rokonszenveztek a könyvvel. Schlitter „a Rákóczi-bálvány” ledöntése után „a 48-as legenda” elosztatására

¹⁵ Marczali: *Magyarország története III. Károlytól*, i. m.; Marczali: *Rákóczi Ferenc és a nép*, i. m.; Marczali: *Magyarország története*, i. m.

¹⁶ Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, i. m. Előző címvariánsok Szekfű Gyula Takáts Sándorhoz és Riedl Frigyeshez 1913-ban írt levelei alapján: *A Rákóczi–d’Andrezel levelezés, Thaly emlékére képekkel, Rákóczi Törökországban*. Az alkotási folyamatról: Dénes: *A történelmi Magyarország eszménye*, 61–75.

¹⁷ Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 52–68., 334–337., 345.

buzdított.¹⁸ Voltak, akik – Domanovszky Sándortól Szende Pálon át Braun Róbertig – komoly fenntartásokkal fogadták a könyvet. Még többen voltak azok, akik – Ballagi Aladártól Kacziány Gézáig – elfogadhatatlannak tartották és nemzetellenesnek minősítették.¹⁹ A visszhang nemcsak átlépte a szakkritika határait, hanem 1914 tavaszán és nyarán politikai botrányba torkolt a sajtótól a népgyűléseken át a képviselőházig terjedően. A botrány pedig Szekfű számára olyan kulcsélménnyé vált, ami nagyon beszűkítette, szinte kizárta a tárgyyszerű, meggyőző és hiteles szakmai diskurzust. Mindezt nagymértékben enyhíthette volna, ha a kéziratot megjelenés előtt szaklektor bírálhatta volna.

Miután rekonstruáltuk *A száműzött Rákóczi* emlékezetpolitikai kontextusát, lássuk Marczali Henrik állásfoglalását!

Állásfoglalás

Marczali *Az Est*nek 1914. április 1-jén nyilatkozott, közvetlenül azután, amikor a lap tudósította olvasóit, hogy „az Akadémia tegnapi összes ülésén foglalkozott [...] az első magyar tudományos társaságra [...] árnyékot vető tettel, hogy Szekfű tendenciózus Rákóczi-könyvét kiadta. Az ülésen az Akadémia kénytelen volt egy nyilatkozatban Szekfűről elítélő véleményt mondani. »Ellenszenves« munkának mondotta a könyvet és kijelentette, hogy nem azonosítja vele magát. Ezzel az Akadémia kapitulált az országos felháborodás előtt.”²⁰

Marczali először állást foglalt arról, hogy szabad-e politikai elvárásoknak befolyásolnia a történetírót, majd a műről mondta el véleményét. Komoly, de elsiegett, egyoldalú forrásbázisra támaszkodó munkának tartotta. „Annál később vagyok elmondani véleményemet, mert csak azt mondom el, amit körülbelül egy hónapja elmondtam dr. Szekfű úrnak. Történetírónak nemcsak joga, de kötelessége megírni az igazat. Hogy az egyeseket, pártokat, vagy felekezeteket sért, az ítéletére befolyással nem lehet. Ki meggyőződését bárminő előítélettel szemben nem meri kimondani, nem is érdemli meg a historikus nevet. De ahhoz, hogy az igazat megtaláljuk, nagy munka kell és minden elfogultság hiánya. Emberek vagyunk, tévedhetünk, mindent meg kell tennünk, hogy lehető csekély legyen a tévedés valószínűsége. Ehhez pedig csak úgy jutunk el, ha minden hozzáférhető, becses forrást, mely bárminő oldalról megvilágítja a kérdést, elolvassunk, megbírálnunk, mielőtt ítéletet mondanánk. Dr. Szekfű úr kétségtelen sok és becses anyagot használt fel, de elmulasztotta, hogy a Párizsban lévő anyagot, amely annyira kiegészítené a Bécsből szerzettet, szintén oly mértékben feldolgozza és felhasználja. Tudományos szempontból ez az eljárása az, amellyel nem érthetek egyet.”²¹

Szekfű Gyula a nyilatkozatot aznap levélben köszönte meg: „Igen Tisztelt Tanár Úr, engedje meg Méltóságod, hogy a hírlapi támadásokra írt szerény *Feleletem* egy példányát régi tiszteletem és hálám jeléül ide mellékeljem. S egyúttal arra kérem, fogadja szívesen hálás köszönetemet azon férfias és abszolút tudományos fellépésért, mellyel az én ügyemet nyilatkozata által megtisztelte. Sohase lehettem oly büszke arra, hogy Méltóságod tanítványa vagyok, mint e tökéletes világosságú, kétséget fenn nem hagyó sorok olvasásakor. És nagy

¹⁸ Schlitter, Hanns Johann (Vicenza, 1859 – Bécs, 1945) levéltáros és történész, a bécsi Házi-, Udvari és Állami Levéltár igazgatója, Ferenc Ferdinánd körének tagja, a *Gesamttmonarchie* híve, Szekfű Gyula főnöke. (https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_S/Schlitter_Hanns_1859_1945.xml) *Der wahre Franz Rákóczi*. Reichspost, April 2, 1914. Lásd még: Ress (szerk.): *A Monarchia levéltári öröksége*, 315.

¹⁹ Ballagi Aladár (Kecskemét, 1853 – Budapest, 1928) politikus, történész, egyetemi tanár; Kacziány Géza (Arad, 1856 – Budapest, 1939) író, publicista, politikus; Polonyi Géza (Zsitvakenéz, 1848 – Budapest, 1920) ügyvéd, országgyűlési képviselő, miniszter.

²⁰ *Szekfű és az Akadémia*. *Az Est*, 1914. április 1.

²¹ *Szekfű és az Akadémia*, i. m.

melegség fogta el lelkeket, hogy Méltóságod nem törődve a tömeg ugatásával, nem vonta meg támogatását tőlem, szegény tanítványától.”²²

Angyal Dávid (aki a Szekfű melletti és a hecckampány elleni *A művelt magyar olvasóközönséghez!* című, húsz történetíró, tizenkét múzeumi, könyvtári és levéltári szakember, egyetemi nyilvános és magántanár, öt főiskolai történettanár és huszonnégy középiskolai történettanár által aláírt nyilatkozatot kezdeményezte) leveléből megtudjuk, hogy a nyilatkozatot „Hóman nem akarta aláírni. Marczali olyan sok teketóriát csinált, hogy lemondotunk aláírásáról.”²³

Magántanári pályázat-értékelés

Szekfű Gyula, a bécsi Házi-, Udvari és Állami Levéltár allevéltárnoka 1914. január 20-ról keltezte a budapesti tudományegyetem bölcsészkarának dékáni hivatalához intézett kérelmét, amelyben magántanári képezését kérte – a kollokvium elengedésével – „a XVI-XVIII. századi magyar történet témaköréből”.²⁴

Február 3-án kelt Angyal Dávid egyetemi tanár, az I. számú (1526 utáni) magyar történeti tanszék tanára előzetes jelentése a kérelemről.²⁵ Ennek alapján egy hét múlva a kar úgy határozott, hogy a jelöltet a kért témakörből „a magántanári habilitatio cselekményeire bocsájítja és az érdemleges jelentések elkészítésével Marczali és Angyal ny. r. tanárokat bízva meg”.²⁶

A hivatalos procedúrát Szekfű már kezdettől igyekezett informálisan előmozdítani Ballagi Aladárnak, az újkori egyetemes történet tanárának írt levelével, és Fejérpataky László válaszából kikövetkeztethetően nála, az oklevél- és címertan tanáránál is. Szekfű a következőket írta: „... bátor vagyok jelenteni, hogy a napokban beadtam kérvényemet a magántanárságért a budapesti bölcsészeti kar dékáni hivatalába. Igen szerettem volna erről Méltóságodnak szóbeli jelentést tenni és szíves útbaigazítását kikérni, megemlékezve arról a jóindulatról, amellyel Méltóságod ezen témáról már másfél évvel ezelőtt Bécs széles körútján beszélni szíves volt. Hivatali teendőim miatt azonban nem tudtam mindeddig szabadulni innen, de remélem, hogy a jövő héten személyesen kikérhetem Méltóságod szíves jóindulatát és pártfogását.”²⁷

Fejérpataky pedig így tudósította: „...ma megvolt az első szavazás a magántanárság dolgában, mégpedig fényes eredménnyel. 30 titkos szavazatból 29 volt az *igen*. Reményem, meg van győződve arról, hogy az egyetlen *nem* beadója nem én voltam. Az érdemleges

²² Szekfű Gyula Marczali Henriknek, Bécs, 1914. április 4. MTA KIK Kt Ms 6068/28.; Szekfű: *Felelet*, i. m.

²³ Angyal Dávid Szekfű Gyulának, Budapest, 1914. április 28. ELTE EKK G 628. A nyilatkozat: *A művelt magyar olvasóközönséghez!* i. m. Lásd: Dénes: *A „realitás” illúziója*, 97–98.; Dénes: *A történelmi Magyarország eszménye*, 113–114. Marczali Póli visszaemlékezése szerint édesapja (nyilván pillanatnyi indulat hatása alatt fogalmazva) azt állította, hogy „kidobta” Szekfűt a Rákóczi-könyv miatt, amit elsiített, egyoldalú könyvnek tartott. Marczali P.: *Apám pályája*, 72–73. Ez az eset *Az Estben* 1914. április 1-jén megjelent interjúból visszafelé következtetve feltehetően 1914. március elején történhetett.

²⁴ Szekfű kérvényének melléklete. ELTE EKL EL BK 1459/1913-14.

²⁵ Angyal Dávid: *Előzetes jelentés Szekfű Gyula magántanári képezéséről*. ELTE EKL, EL BK 1459/1913-14.

²⁶ Bölcsészkarai ülési jegyzőkönyv, 1914. február 10. ELTE EKL, EL.

²⁷ Szekfű Gyula Ballagi Aladárnak, Bécs, 1914. február 7. ELTE EKK H 286. Vö. Ballagi: *„A száműzött Rákóczi”*, i. m.; Ballagi: *Az igazi Rákóczi*, i. m.; Szekfű: *Mit véttem én?* i. m.; Mályusz Elemér: *Visszaemlékezések*, 71–73.

bírálok: Angyal Dávid és Marczali Henrik; még valószínűleg ebben a félévben kerül az ügy véleges döntésre és nem kételkedem abban, hogy az eredmény akkor is ily fényes lesz. Melegen üdvözlö, Ballagi Aladár nevében is, ki erre külön megkért ...”²⁸

1914 őszén Szekfű már így nyilatkozott Angyal Dávidhoz írott levelében: „Magántanárság: jobb szeretném, ha nem adtam volna be a kérvényt. Nem azért, mintha a visszautasítás alterálna, ha ugyan vissza leszek utasítva. De be nem adás esetén nagy kiábrándulástól kíméltem volna meg magamat. Marczalihoz nemcsak tanítványi érzések (ezek nem éppen erősek vele szemben), hanem valódi vonzódás fűzött. Ha nem is érintkeztem vele sokat (nem akarván Szabó D[ezső]vel és másokkal egy sorban állani), de minden hibája mellett is szerettem [...] Rosszul esett [...], ha baj történt vele, vagy ha rosszat hallottam róla. [...] Rosszul esett és fáj, ha egy-egy újabb munkáját láttam, ami nem méltó tehetségéhez, tudományához és saját kezdetéhez. De most, amikor ő akadályozza meg az én pályámat, mikor ezt jobb érzése ellen teszi, mert hisz nem csinált titkot belőle, hogy tőlem többet várt, mint egyebektől, hát ez olyan dezillúzió, amit a docentúra sem ér meg. Ha nem adom be a kérvényt, nyugodtan, zavartalanul ápolhatta volna otthoni pártfogoltjainak üvegházba való cserjéit, s nem kellett volna kimutatnia, hogy az én kompozíciómat nem látja szívesen. A tény maga, hogy ő csinál nehézséget, annyira rosszul esik, hogy az már egészen mindegy, sikerülni fog-e neki Ball[agival] együtt a habitálást megakadályoznia.”²⁹ Levele nemcsak arról tudósít, hogy Szekfű – egyébként nem alaptalanul – szorongott budapesti egyetemi habilitációja miatt, hanem (számos leveléhez hasonlóan) gyámolítás iránti igényéről is.

Marczali következő, ránk maradt, Szekfűhöz írt levelében megköszönte a *Török–magyar oklevéltár* I. kötetét, és jelezte, hogy Szekfű számíthat rá. Örül, hogy egykori tanítványa dolgozik. Érzékeltette, ismeri, mit jelent meghurcoltnak lenni: „Kedves Doktor Úr! Nagyon köszönöm a könyvet, még jobban szíves sorait. A könyvet, sajnos, karácsonyi vakáció előtt nem olvashatom el. Jó társaságban jelenik ott meg, de hát az kinek imponál? A hivatalos részvétel pedig inkább baj. Ügyének elintézését addig halasztom, míg biztos és tiszta eredményre nem számíthatok. Azt hiszem, engem ismerve, eddig is jól tudta, hogy más szándékom nem lehetett. Nem kell soká várnia és ezért ettől a szándékomtól semmi más tekintet el nem téríthet. Mindenek fölött örülök, hogy dolgozik és az eddig tapasztaltak nem vették el kedvét és nem csökkentették erejét. Még jó, hogy ily fiatalon esett át ezen a tapasztaláson, amely előbb-utóbb reánehezedik mindnyájunkra, kik komolyan vesszük az igazságot. Régi szeretettel maradok híve.”³⁰ A levél utolsó mondata a Szent Imre kollégisták Marczali ellen indított antiszemita rágalomhadjáratára utalt, amely 1910-ben kezdődött, és 1913-ban azzal ért véget, hogy a Kúria elítélte a sajtóhadjáratot elindító Friedreich István újságíró rágalmazásért.³¹ A hecckampány egyik kulcsfigurája azonos személy volt azzal, aki *A száműzött Rákóczi-*

²⁸ Fejérpataky László Szekfű Gyulának, Budapest, 1914. február 10. ELTE EKK G 628.

²⁹ Szekfű Gyula Angyal Dávidnak, Bécs, 1914. szeptember 15. MTA KIK Kt. Ms 804/2. Szabó Dezső történész (Makó, 1882 – Debrecen, 1966). Vö. Szekfű: *Szabó Dezső: A magyar országgyűlések története*, 448–451.; Szabó: *Válasz*, 553–555.; Szekfű: *Szabó Dezső válaszára*, 654–655.

³⁰ Marczali Henrik Szekfű Gyulának, Budapest, 1914. december 2. ELTE EKK G 628.; Karácson (gyűjt., ford.): *Török–magyar oklevéltár*, i. m.

³¹ Marczali: *Emlékeim*, 187–194., Marczali P.: *Apám pályája*, 49–52. Friedreich István (Gernyeszeg, 1878 – Budapest, 1915) írói álneve: Göröcsöni Dénes. Újságíró, az *Alkotmány* munkatársa és a *Katolikus Szemle* rendszeres cikkírója volt.

ügyében és Szekfű habilitálása ellenében 1916-ban interpellált a képviselőházban: Sággy Gyula.³²

Marczali Henrik 1915. április 14-én vetette papírra érdemleges jelentését Szekfű Gyula tudományos munkásságáról mint a habilitációs bizottság által kiküldött bíráló. Fél évtizeddel a „Marczali-ügy” kiobbantása után s egy évvel *A száműzött Rákóczi*-botrány első hullámainak elültétét követően. Részletes, higgadt, empatikus és kritikus jelentést vetett papírra.³³ Úgy látta, hogy Szekfű forráskritikai közleményeiben új anyagot közölt, és kútfőkritikai munkát végzett, filozófiai esszéje Anatole France *Jeanne d’Arc*járól pedig a szerzőt „nemcsak igen olvasott embernek, hanem jeles írónak mutatja be”.³⁴ Tegyük hozzá: Marczali bő három évtizeddel korábban feldolgozta a Jeanne d’Arc-per négy vastkos kötetben kiadott iratait, és 1878-ban a *Budapesti Szemlé*ben esszét publikált Jeanne d’Arc tetteiről, szerepéről és történelmi jelentőségéről.³⁵

Szekfűt tovább méltatva írta a következőket: a *Serviensek és familiarisok*ban „alkotmányunk és egész berendezkedésünk feudális elemeit igyekszik kimutatni a királyság eredetétől fogva a mohácsi vész koráig. Ki akarja mutatni, hogy egész osztályok állottak egyes világi és egyházi országnagyok és nagybirtokosok alatt, éltek »kenyerükön és portájukon« és függték tőlük bíraskodás és közigazgatás tekintetében is. Nagyrészt kiadatlan oklevelekkel támasztotta alá felfogását és rendszerbe foglalta azt. Azáltal viszont, hogy nem különítette el egymástól a királyi szolgákat és a tiszti és magánuralom alatt lévő familiárisokat, nem látta, hogy az előbbiből fejlődött ki a köznemesség. Holott nagy különbség van abban, hogy Lengyelországban az egész nemesség az urakat szolgálta, míg Magyarországon az urakkal szemben felépített megyék fedezékében biztosította saját magát és a királyi hatalmat. E tévedésből folyik Werbőczy helytelen megítélése is. A Tripartitum alkotója kétségtelenül túlságba vitte a nemesi egyenlőséget, de mégsem vét annyira a történelmi igazság ellen, mint az, ki a megyét, mint az oligarcháktól független testületet úgyszólván észre sem veszi. Hiba az is, hogy a Tripartitumban főleg közjogot lát, holott az bevezetésétől eltekintve, főleg a nemesi magánjogot, főleg a birtokjogot tárgyalja.”³⁶

A Szekfű-levelezésből tudjuk, hogy Tagányi Károly, Erdélyi László, Mika Sándor, Angyal Dávid és Károlyi Árpád elismerő véleménnyel voltak a *Serviensek és familiarisokról*. Erdélyi a *Történelmi Szemlé*ben nagy elismeréssel ismertette a művet.³⁷ Marczali álláspontjához hasonló bírálatot fejtett ki viszont Hóman Bálint két évvel korábban a *Századok*ban megjelent ismertetésében. Angyal Dávid érdemleges jelentésében pedig az elismerés és a kritika egyaránt megtalálható.³⁸

³² Marczali: *Emlékeim*, 187–194., kül. 188., 191. Sággy Gyula (Edelény, 1844 – Budapest, 1916) jogász, politikus, országgyűlési képviselő, egyetemi tanár, 1910-ben a Budapesti Tudományegyetem rektora.

³³ Marczali Henrik: *Érdemleges jelentés Szekfű Gyula magántanári képesítéséről*. Budapest, 1915. április 14. ELTE EKL, EL BK 1774/1913–14. (a továbbiakban: Marczali érdemleges jelentése)

³⁴ Uo.

³⁵ Marczali: *Jeanne d’Arc*, i. m.; Marczali: *Emlékeim*, 77–78. Quicherat: *Procés*, i. m.; Szekfű: *Anatole France*, i. m.; France: *Vie de Jeanne d’Arc*, i. m.

³⁶ Marczali érdemleges jelentése, i. m.

³⁷ A levelezés vonatkozó részéről lásd: Dénes: *A történelmi Magyarország*, 38–43. Ismertetések: Erdélyi: *Serviensek és familiarisok*, i. m.; Hóman: *Serviensek és familiarisok*, i. m.

³⁸ Hóman: *Serviensek és familiarisok*, i. m.; Angyal Dávid: *Érdemleges jelentés Szekfű Gyula magántanári képesítéséről*. Budapest, 1915. május 11. ELTE EKL EL BK 1774/1913–14. (a továbbiakban: Angyal érdemleges jelentése)

A száműzött Rákóczi, folytatta Marczali, „a reá fordított szorgalmat, széles látókört és a stúdium kezelését [illetően] számottevő és elhunyt mesteréhez [Mika Sándorhoz] méltó munka. [...] a már meglevő s kiadott anyag segítségével, [...] az irodalomnak és még ki nem adott levelezéseknek felhasználásával [...] az egész, aránylag sivár és egyforma körbe életet tudott önteni, sok részletet ki tudott színezni.” „De a részletek mögött elvész az egész. Ő [...], ki annyi vonásáról szól Rákóczinak, a fejedelem önéletrajza és más források alapján, éppen [...] az összefoglaló jellemzéssel maradt adósunk. Szól ugyan Rákóczi jelleméről, de mint valami elmúltról. A fejedelmi Rákóczit nem hozza összeköttetésbe a bujdosóval: nem állapítja meg, annyi nagy törekvésnek megghiúsulása, annyi kicsinyes baj és gond minő változásokat ejtett ezen az alapjában annyira nemes és fennkölt jellemem. Így a bujdosó Rákóczi árnyék marad: éppen emberi formája hiányzik, mert sok vonás még nem ember. Elfelejteti vele, hogy ezt a multat és azt a jelent mégiscsak összeköti valami: a fejedelem egyénisége.”³⁹

Forráshasználata – folytatta Marczali – a szerző szándékától függetlenül egyoldalú, mert szinte kizárólag Rákóczira kedvezőtlen forrásokat használ. Az egész anyagot nem gyűjtötte össze, a francia és a spanyol levéltári anyagot nem dolgozta fel.⁴⁰

„Tudjuk, minő sikert keltett ez a munka. Itt csak az elvi kérdést fejtegetjük. Más, mint tudományos szempontból tudományos könyvet megítélni nem szabad, különben eljutunk az inquisitióba (Galilei). Aki tudományos meggyőződését, aki a hatalomtól, aki a közvéleménytől megijedve ki nem mondja, nem méltó a historikus névre. Horatius mondása: *Nec vultus instantis tyranni, Nec ardor civium prava iuventium*, őt köti elsősorban.⁴¹ De abból következik a történetíró nagy felelőssége is. Nem szabad kimondani véleményét, ítéletét, míg meg nem tett minden lehetőt ahhoz, hogy meggyőződése csakugyan lehető biztos és szilárd alapokon nyugodjék. És ha Szekfű valamiben vétett, [...] ebben vétett.”⁴²

Marczali szerint az az állítás, hogy Thalynek sikerült keresztülvinnie, hogy senki se merjen szembeszállni vele, általánosító tendenciája miatt sérti az igazságot. „Ez reám nézve nem áll. Thaly egész diktatúrája alatt úgy írtam Rákócziról és koráról, ahogy meggyőződésem parancsolta. Az ilyen diktatúrának, amely nem tudományos, hanem mint a szerző kifejti, terroron alapult, csak gyöngé, magában nem bízó ember veti magát alá. Nem szükséges, hogy engem névleg is megnevezzen, de az ilyen általánosítás ellen a magyar historiográfia becsülete érdekében [...] tiltakoznom kell.”⁴³ Tudjuk, Marczali volt az, aki a sokak által nemzetietlennek és hanyatlónak tartott 18. századi magyar történelmet úttörő monográfiáiban és fel dolgozásaiban nemzeti regenerációként mutatta be.

Marczali Henrik így összegezte érdemleges jelentését: „Ezekben legjobb tudásom s lelki ismeretem szerint igyekeztem a T. Kart tájékoztatni egy nem közönséges tehetségnek még tévedéseiben is érdekes, mert jóhiszemű, eddigi munkálkodása felől. Szekfű általános képzettségét, és különösen históriai műveltségét illetőleg, máris kiválóbb történetíróink közé

³⁹ Marczali érdemleges jelentése, i. m.

⁴⁰ Marczali érdemleges jelentése, i. m.

⁴¹ Az idézet Horatius *Ad Musas de Augusto/Augustus Caesarhoz* első versszakának második és harmadik sora. Az első két versszak latinul: „*Iustum et tenacem propisiti virum / non civium prava ardor iuventium, / non vultus instantis tyranny / mente quatit solida, neque Auster // Dux inquieti turbidus Hadriae, / nec fulminantis magna manus Iovis: / si fractus illabatur orbis, / impavidum ferient ruinae.*” Bede Anna fordításában: „Igaz s kitartó húszívű férfit / sem pártütőknek bujogató dühe, / sem rémítő tyrannus arca / meg nem ijeszthet, a deli szél sem. // vad Adriának háborodott ura, / s nagy Iupiternek mennyköves ökle sem. / Rettenthetetlen, hogyha Föld s Ég / összergy is, s a romok lesújtják.” *Augustus Caesarhoz*. Horatius: *Összes versei*, 186–187.

⁴² Marczali érdemleges jelentése, i. m.

⁴³ Marczali érdemleges jelentése, i. m.

tartozik. Kritikája mindig résen van, szorgalma bámulatos, kutatási módszere kifogástalan. De alkotási tehetsége nem áll még oly magas fokon. Túlságosan sok benyomást fogadott be ahhoz, hogy azokat magában mind feldolgozza. Ebből következik, hogy nagy feladatokat tűz maga elé, de azokkal teljesen megbirkózni még nem tud. Azt is tekintetbe kell venni, hogy nem tanár, tehát nem kötelessége minden kérdéssel tisztába jönni, mielőtt azt nyilvánosan tárgyalja, és hogy Bécsben, idegen környezetben tartózkodik. Teljes meggyőződés, hogy itthon, mint tanár, lényének rendkívül értékes elemeit jobban kifejtheti. Meg vagyok győződve arról is, hogy akkor háttérbe szorulnak azok a vonások, melyek őt a bujdosó Rákóczinak, tehát egy hanyatló, nem egy alkotó kornak megírására készítették. Ebben a meggyőződésben melegen ajánlom a T. Karnak, méltóztassék Dr. Szekfű Gyulát a további magántanári cselekményekre bocsátani.”⁴⁴

A másik érdemleges jelentés szerzője, Angyal Dávid ugyancsak nagyra tartotta a jelölt munkásságát, és ajánlotta a karnak, hogy bocsássa a további cselekményekre.⁴⁵ 1915. december 9-én a bölcsészkar habilitálta Szekfűt.⁴⁶ Az Egyetemi Tanács 1916. június 23-án hozzájárult a kar határozatához.⁴⁷ Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter 1916. október 9-én megerősítette az Egyetemi Tanács határozatát, Szekfű Gyula habilitálását.⁴⁸

Vita a Három nemzedékről

Bírálat

Marczali Henrik röviden a *Pester Lloyd*-ban, kifejtett formában pedig az *Egyenlőség Képes Folyóirat*-ában jelentetett meg kritikusi véleményt Szekfű *Három nemzedék* című munkájáról.⁴⁹ Eszerint Széchenyi nem volt konzervatív, a liberalizmus etimológiai forrása nem az 1812. évi spanyol országgyűlés körül, hanem Bonaparte államcsínyénél keresendő, a világháború befejezéséig tartó hanyatlás pedig nem a liberalizmus, hanem a reakció uralmának a következménye – sorolta tételeit.

Kritikája a szerző módszertanát is érintette. „Eljárása mindig egyforma. Kész sablonja van, melybe az egyes alakokat vagy eszméket beilleszti és aztán pártállásuk szerint rózsásra, halványra, vagy ha radikális, koromsötétre festi. Ilyen sablon p[éldának] o[káért] az is, hogy Széchenyit romantikusnak mondja valóban minden belátható ok nélkül. Ilyen sablon a Steinnackertől átvett keresztény-germán közösség, melybe a magyar történeti fejlődést vajmi néhez beleszorítani. Az irodalomban, mely neki úgy látszik p[álcalova], szintén nem jár el más képp. Kölcsényt idézve elmondja, hogy ez az igazi liberális »borzasztó átkok közt vad csoportnak, gyáva fajnak nevezi kortársait«. De azt már nem mondja, hogy ugyanaz a verse, hatyúdala, Zrínyi második éneke, reménnyel, bizalommal tele végződik. [...] Mivel pedig Vörösmarty és Petőfi sehogysem illenek az ő Prokrustes-ágyába, igen bölcsen alig szól róluk. Legnagyobb költőnkkel egy szóval végez. De épp úgy jár el a forradalommal és a Bach-korszakkal is. Ellenben máris külön fejezetet szentel a liberalizmusnak és a zsidóságnak.”

⁴⁴ Marczali érdemleges jelentése, i. m.

⁴⁵ Angyal érdemleges jelentése, i. m.

⁴⁶ Bölcsészkar i. ülési jegyzőkönyv. 1915. december 9. ELTE EKL EL.

⁴⁷ Az Egyetemi Tanács 1916. június 23-i határozata Szekfű Gyula habilitálása ügyében, MNL OL VKM K 100 1. 106800/1916.

⁴⁸ Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter jóváhagyása, 1916. október 9. MNL OL VKM K 100 1. 106800/1916. A habilitáció folyamatára lásd: Dénes: *A történelmi Magyarország*, 122–128.

⁴⁹ Marczali: *Drei Geschlechter*, i. m.; Marczali: *Három nemzedék*, i. m.

Összegzése pedig a következő volt: „Egészben véve érdekes, néhol szépen írott, de többnyire nehézkes munka. Érzik rajta a szerző kínja előre megállapított keretei kitöltésében. Mégis csak ad hoc munka ez is. Kívánjuk neki őszintén és jó szívvvel, hogy mihamarabb visszatérhessen az objektív, tudományos történetíráshoz és hogy abban megérdemelt sikert érhesen.”⁵⁰

Válasz

Horváth János beszámolt Bécsben élő barátjának a *Három nemzedék* visszhangjáról. Szekfű Gyulát (kettejük levelezéséből láthatjuk) foglalkoztatta, hogy Marczali mit írt a *Három nemzedékről*: „Marczali Henrik az Egyenlőség Képes Folyóiratában írt; e folyóiratot is Szabolcsi Lajos szerkeszti; cél: magyar izraelita irodalom...”⁵¹ „...Marczali essay-jét (P[ester] Lloyd szerint) még nem /olvastam/. [...] Husztiéknak cikket csak akkor írhatok, ha Szabó Dezső [az író] v. Concha is kirukkol, ezek nélkül legfőlebb ha Marczali nyomósabban írna a Képes Egyenlőségben, mint ahogy P. Lloydba írt.”⁵²

Szekfű Gyula a *Három nemzedék* második kiadása bevezetésében válaszolt a könyve első kiadásáról megjelent ismertetésekre. Egykori tanára nevét Concha Győző, Hornyánszky Gyula, Patek Ferenc, Baranyai Jusztin és Leskó József társaságában említette. A komoly bírálatok, tárgyilagos megjegyzések és tudományos szándékú írások szerzői sorában. Azokéban, akiknek az írásaira a bevezetőben reflektálni kívánt. „Nekik [...] köszönettel tartozom, hogy nem hagyták magukat a munkámhoz tapasztott politikai vonatkozástól elriasztani, hanem komoly tudományos szándékkal foglalkozván velem, több olyan dolgot közöltek, amiből tárgyi szempontból is hasznot meríthettem. [...] az őtőlük felhozottakkal lehetőleg kapcsolatba hozom azon kérdéseket és kétségeket, melyek a közvéleményből különböző utakon és módokon, szóban és írásban, hozzám hatoltak. Mindezek együttvéve három kérdés-komplexumba sorozhatók: az egyik a liberalizmus, a másik a hazai zsidókérdés, a harmadik [...] a mai történetírás módszerét és segédeszközeit illeti.”⁵³

A névsorral Szekfű alapvetően különböző minőségű és színvonalú írásokat azonosított egymással, hiszen Concha, Hornyánszky és Marczali állásfoglalása a művel szemben kritikus, Patek, Baranyai és Leskó viszont teljes mértékben azonosuló volt.⁵⁴

A liberalizmussal kapcsolatos ellenvéleményét Szekfű Concha Győzővel és Hornyánszky Gyulával szemben fejtette ki. Megjegyzése azonban Marczalinak is szólt: „Kiindulópontomnak, a specifikus nemzeti tulajdonoknak mint történeti tényezőknak tekintetbe nem vétele az egyik oka annak, hogy jóhiszemű, tiszteletreméltó bírálóim közül is többen, főképp a harmadik generációhoz számítható korosabbak, a liberalizmus megvédését tartják legfőbb kötelességüknek, azt gondolván, hogy a liberalizmusnak, az elvont elvi rendszernek nálam található definíciójával áll vagy bukik egész munkámnak minden eredménye. De a nemzeti hibák mellőzésére s a liberalizmus megvédésére utalja őket az ő személyes, egyéni felfogásuk [...] [Concha Győzőt] kellemetlenül érintette, rosszul esett neki látnia, mint bélyegzik

⁵⁰ Marczali: *Három nemzedék*, 9., 11.

⁵¹ Horváth János Szekfű Gyulának, Budapest, 1921. február 14. ELTE EKK G 628.

⁵² Szekfű Gyula Horváth Jánosnak, Bécs, 1921. február 19. MTA KIK Kt. Horváth János-hagyaték. Huszti József (Zalabér, 1887 – Budapest, 1954) klasszika-filológus, az Eötvös Collegium tanára. Feltehetően Szekfű híve az Eötvös Collegiumban.

⁵³ Szekfű: *Három nemzedék*, második kiadás, 9.

⁵⁴ Concha: *A conservatív és a liberális elv*, i. m.; Hornyánszky: *Szekfű olvasásakor*, i. m.; Marczali: *Három nemzedék. Tanulmány*, i. m.; Baranyai: *Mi az oka romlásunknak?* i. m.; Leskó: *Három nemzedék*, i. m.; Patek: *Három nemzedék*, i. m.

hanyatlásnak azt a kort, mely az ő és kortársainak vállvetett erőfeszítéseiből, nemes szándékaiból állott elő, s melynek, ha volt is hibája, bizonyára nem annyi és nem az, mint amit ráfog ez a kellemetlen szerző, aki nem is látta, nem is ismeri, sőt meg sem tanulhatta eléggé ezt a tőle távolálló kort. Szubjektív érzéseik tehát szinte tabu alá helyezik az utóbbi generációkban megnyilvánuló organikus bajait a nemzetnek, de annál inkább megnyitják ajkukat a liberalizmus védelmére. Végére is az ő szép korszakuk a liberalizmus kora volt. [...] számukra a kultúrideal még ma is egyet jelent a liberalizmussal, s ma is oly lelkesedéssel szemlélik [...] a liberális alapelveket, mint 48-ban a frankfurti Pál-templom szónokai. És amint a Pál-templom parlamentje magasztos elveket hirdetett, melyek soha meg nem valósultak, úgy ez idealista öregek elvei is ideák csak, melyek igen messzire vannak a valóságtól. Fiatalságuk ábrándjaihoz, lelkük jobb részéhez hívek maradtak, de elszakadtak a valóságtól, melynek sötét rémületeibe, kiegyenlítetlen mélységeibe túlságosan fájdalmas volna az ő mindent egyensúlyozó és saját egyensúlyát megtalált lelküknek lemerülnie.”⁵⁵ Más az elmélet és más a valóság. A történésznek nem a szépen hangzó elvekből és az azok iránti, idejétmúlt nosztalgiákból, hanem abból kell kiindulnia, amit a források mutatnak.⁵⁶ Az asszimilált és az asszimilálatlan bevándorolt galíciai zsidók eltérő tulajdonságokat mutatnak.⁵⁷ A jelenkortörténetnek pedig el kell szakadnia a „kismagyar” beállítottságtól, s a „nagy magyar” – minden magyart átfogó – felfogást kell érvényesítenie. Azt, amelyben kurucnak és labancnak egyaránt helye van. Marczali állásfoglalása, ellenérvei és tételei eszerint a szerző liberalizmusának, korszerűtlenségének, idejét múlt voltának bizonyítékai, illusztrációi. Az érvek mérlegelését és cáfolatát az érvelő – tapintatosnak szánt – megbélyegző minősítése helyettesítette.

Mindehhez egy korántsem jóhíszemű jegyzet társult, amelyben Szekfű Marczalira hivatkozott Szabolcsi Lajos *Nem vagyunk egyedül a vádlottak padján!* című cikkével szemben: „A [...] támadással szemben az *Egyenlőség Képes Folyóiratában*. 1. évf., 1. szám, Marczali Henrik elismeri az » emberséges« hangot, mely a zsidóság kérdésében is könyvem végigvonul. Tárgyi hibát ő sem tud munkám e részéből kihalászni.”⁵⁸

Viszontválasz

Marczali viszontválasza nyilatkozatként az *Egyenlőség* 1922. július 22-i számának 11. oldalán jelent meg. Jelentősége miatt idézem a szövegét:

„*Három nemzedék*. Dr. Szekfű Gyula úr meglegező állapítja meg, hogy legújabb műve már második kiadását érte. Nem tudom, nem önt-e kelyhébe ürmöt az a tény, hogy a tőle annyira kárhóztatott Trinoleint ennyi idő alatt háromszor is kinyomtatták.⁵⁹ Talán újmutatás ez arra, hogy az, ki tisztán publicista, jobban meghódítja a közönséget, mint az, ki a napi politika céljaira a tudomány tárházából iparkodik fegyvert kovácsolni.

A második kiadás csak annyiban bővebb, amennyiben még egy bevezetést csatolt hozzá, melyben megígéri, hogy bírálóinak, köztük csekélységemnek megfelel. Nos, én munkája alapját támadtam meg, Széchenyi politikai álláspontjának megítélését megtámadtam úgy, hogy magának Széchenyinek nyomós kijelentéseit hoztam fel ellene. Mit Worten lässt sich

⁵⁵ Szekfű: *Három nemzedék*, második kiadás, 13–15.

⁵⁶ Szekfű: *Három nemzedék*, második kiadás, 16–24.

⁵⁷ Szekfű: *Három nemzedék*, második kiadás, 25–36.

⁵⁸ Szekfű: *Három nemzedék*, második kiadás, 27. 2. lábjeget. Vö. Szabolcsi: *Nem vagyunk egyedül*, i. m.

⁵⁹ Marczali: *Három nemzedék*, i. m. A *Trinoleint* nem tudtam azonosítani.

trefflich streiten, Mit Worten ein System bereiten.⁶⁰ Ezzel szemben alig cáfolható tényekre hivatkoztam. Hogy erre nem válaszolt, értem. De hogy a felvilágosítás után szövegén változtat, talán érthető, de a tudományban legalább szokatlan eljárás.

Dr. Szekfű Gyula úr nagyon zokon veszi, hogy a zsidókérdésben elfoglalt álláspontja miatt oly szigorúan, sőt kegyetlenül megtámadják. Támadóival szemben kegyes reám hivatkozni (27. o. második jegyzet). Azt állítván, »hogy munkája e részében nem tudtam én sem tárgyi hibát kihalászni«. Bírálatomnak más volt a célja; az egésznek megítélése, részletekbe nem bocsátkoztam. Azt azonban megírtam, hogy Szekfű úr az egész korszakot a liberalizmus járma alatt nyögőnek tünteti föl és Tiszaeszlárról egy szóval sem emlékezik meg. Azt hiszem, ennyi elég volt az író objektivitásának fokmérésére.

Az ellene való felzúdulást pedig őmaga szavaival teljesen igazolja. Igazolja pedig úgy, hogy Széchenyi hazafias hitvallásának első alapelveül ezt állítja oda: »A magyar politikában lehetőleg kerülni kell oly problémák fölvetését, mely a szenvedélyeket felkelthetik, és egy népszerű politikai kurzus túlzásaira alkalmat adnak.« (Első kiadás, 31. lap, II. kiadás, 76. lap). Szó szerint idéztem és végeztem.⁶¹

Marczali Henrik *Meddig tart a reakció?* című, 1922 decemberében szintén az *Egyenlőség* hasábjain publikált esszéjét két Szekfű-idézetrel zárta. Azt az esszét, amelyben történelmi párhuzamok áttekintése után vonta le a háború utáni reakció tanulságait.⁶²

Nem tudjuk, legfeljebb sejtethetjük, Marczali hogyan látta, Szekfű visszatért-e a komoly történetíráshoz. 1927-ben írt rövid historiográfiai összefoglalójában ugyanis név szerint nem foglalkozott Szekfűvel. Ugyanakkor az utolsó lapokon találunk egy megjegyzést azokról, akik egykori tanítványai közül vezető történészek lettek, s akiknek vissza kellene térniük a tárgyi-lyagos, elfogulatlan történetíráshoz.⁶³ Ez nyilvánvalóan vonatkoztatható és nagy valószínűséggel vonatkozott is Szekfű Gyulára.

Kánonképzés

Szekfű Gyula – *A magyar történetírás új útjai* című (1931-ben napvilágot látott), Hóman Bálint által szerkesztett, a történettudomány szellemtörténeti szemléleti nyitása tematikáját és programját tartalmazó tanulmánykötetben megjelent – *A politikai történetírás* című tanulmányában (a szerinte Kossuth Lajos és Thaly Kálmán neve és szemlélete által meghatározott) *kismagyar liberális történetírás* szabadságra és zsarnokságra, jóra és rosszra szűkítő dilettáns redukcionizmusát, politikatörténeti tematikáját és liberális nacionalista függetlenségi tárgyalásmódját mutatta be a magyar történettudomány fejlődése útjában álló legfőbb akadályként.⁶⁴

⁶⁰ Az idézett mondat műfordításban: „Lehet szavakon lovagolni, szóból egész rendszert koholni.” Goethe: *Faust*.

⁶¹ Marczali: *Három nemzedék*, i. m. A liberalizmus definíciójának hiányát többen is felvetették. Concha és Hornyánszky mellett a Szekfű által a második kiadás bevezetésében megbélyegzett Braun Róbert.

⁶² Marczali: *Meddig tart a reakció?* i. m.

⁶³ Marczali: *Hongrie*, i. m. A szöveg tartalmában és műfajában Marczali két korábbi, 1896-ban publikált historiográfiai írásának a folytatása volt.

⁶⁴ Szekfű: *A politikai történetírás*, 431–434. Szekfű értelmezésével némi párhuzamot mutat (bár a két szerző sem egymást, sem egymás műveit nem ismerte, és a két kontextus is igen különbözött egymástól): Butterfield: *The Whig Interpretation of History*, i. m. Vö. McIntire: *Herbert Butterfield*, i. m.; Patterson: *Nobody's Perfect*, i. m.

Marczali Henriket azok közé a magyar történetírók közé sorolta, akik Thaly Kálmán dilettantizmusától és diktatúrájától nem érintett távoli területeken komoly tudományos műveket írtak. Olyanokat, amelyeket bátran oda lehet állítani a korabeli osztrák és német szakirodalom teljesítményei mellé. Marczali Pauler Gyula, Salamon Ferenc, idősebb Szilágyi Sándor, Fraknoi Vilmos, Károlyi Árpád, Angyal Dávid, Tagányi Károly és Takáts Sándor társaságában helyezhető el. Az objektív, nagymagyar nemzeti történetírás szempontjait érvényesítő történetíró, akinek a szemlélete – ha nem is '48-as függetlenségi párti, hanem dualista kormánypárti, '67-es liberális – elavult, túlhaladott, korszerűtlen volt: „...a '80-as és '90-es években nagy feltűnést keltettek Marczali Henriknek a 18. század, ez erőteljesen elhanyagolt korszak történetével foglalkozó művei (*Magyarország története II. József korában*. I–III, 1881, 1885, 1888, *Mária Terézia 1717–1780*. 1891, *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi kongresszusig*, 1898, *Az 1790–91. évi országgyűlés*. I–II. 1907.). Marczali német egyetemeken szakszerű történettudományi képzést nyervén, némileg a német tanári típushoz közeledett, műveiben erős hatására akadhatunk, ha nem is a '48-as, de '67-es szabadságideának és liberalizmusnak. [...] nemcsak a '48, de a '67 emberei is a liberalizmus gondolkörében éltek, s a politikai történetírás teherbíró képességét mutatja, hogy liberális orientációjukat történeti műveikben is büszkén emlegetik.”⁶⁵

Szekfű Marczalinak az egyetemről történő eltávolítását felesleges brutalitásnak látta.⁶⁶ *Az Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez* jegyzeteiben hivatkozott Marczali *Magyarország története II. József korában* és *Az 1790–91. évi országgyűlés* című könyveire. A *Magyar történetben* pedig Marczali több művét is használhatónak minősítette, másokról viszont távolságtartó fenntartással nyilatkozott.⁶⁷

1922-ben és 1931-ben tehát Szekfű Marczali Henriket olyan komoly, német iskolázottságú, forráskritikai képzettségű, nagy teljesítményű történetíróként mutatta be, akinek a szemlélete '67-es liberális volt. Jobb, mint a '48-as liberálisoké, de túlhaladott, korszerűtlen, nem követendő a megújuló, korszerű, nagymagyar szellemtörténeti történetírás számára.⁶⁸

A *Magyar történet* utolsó kötetében Szekfű Gyula talán éppen Marczali 1922-ben írt nyilatkozatára válaszolt. Nevezetesen arra, hogy egykori tanítványa hogyan egyeztetni össze a korlátlan liberális térhódítás tételével azt, hogy az antiszemitizmus egyre inkább erősödött, amint azt Tiszaeszlár és az Antiszemita Párt is mutatta. Szekfű történeti elbeszélése nem tagadta, hogy Tiszaeszlár és az Antiszemita Párt hatással volt a nagy tömegekre, de politikailag mindvégig elszigetelt maradt, hiszen a politikai elit liberális volt és az is maradt. A *Három nemzedékben* felrajzolt ábrázolás nemcsak tovább élt, hanem tovább szigorodott a *Magyar történetben*. Az agráriusokat, az Antiszemita pártot és a Katolikus Néppártot (az utóbbinak Szekfű Gyula édesapja, Szekfű Ignác, Steiner Fülöp székesfehérvári püspök bizalmasa alapító tagja volt) az uralkodó liberális irányzattal ellentétes, elszigetelt törekvések közé sorolta.⁶⁹

⁶⁵ Szekfű: *A politikai történetírás*, 431–434. Vö. Gooch: *History and Historians*, 434.

⁶⁶ „Tökéletesen igaza van Marczalira nézve. Felesleges brutalitás volt.” Angyal Dávid Szekfű Gyulának, Budapest, 1924. július 29. ELTE EKK G 628/184.

⁶⁷ Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, III. 604., IV. 603., 611., 617–618., 621–622., V. 607–609., 612–613., 623., 632., 634.

⁶⁸ Szekfű: *Három nemzedék*, második kiadás, 37–44.; Szekfű: *A politikai történetírás*, 431–434.

⁶⁹ Szekfű: *A XIX. és XX. század*, 554. Nagyon köszönöm Törő László Dávidnak, hogy felhívta figyelmet a *Magyar történet* Tiszaeszlár és Antiszemita Párt-értelmezésére, és arra, hogy ez Szekfű Gyula utólagos válasza lehetett Marczali nyilatkozatára. A dualizmuskori újkonzervativizmus és a szélsőjobboldali radikalizmus és az ellenforradalmi korszak ideológiai kapcsolódásáról lásd: Szabó M.: *Az ellenforradalmi korszak eszmetörténeti előzményei*, i. m.; Szabó D.: *A Katolikus Néppárt*,

Megemlékezés

Szekfű Gyula 1936. március 30-án ezt írta Domanovszky Sándornak: „...jelentem, hogy néhányan mint Marczali Henrik egykorú tanítványai Tóth Zoltán indítványára összegyülekezünk most pénteken, f. hó. 3-án déli ¾ 12-kor a Gresham palotabeli Venezia-kávéházban, s onnan átmegyünk Marcz. lakására, őt igen egyszerű formák közt üdvözlendő. Tudtommal ott leszünk Tóth Zoltánon kívül Madzsar, Gombos, Szentpétery, Eckhart, Benisch, – legfeljebb 10–11-en. Igen örülnénk, ha Te is eljönnél.”⁷⁰

Marczali Póli visszaemlékezésében így idézte fel édesapja nyolcvanadik születésnapját: „Reggel, amikor beléptem a szalonba, akkor eszméltem rá műve igazi nagyságára. Jaj be más képet nyújtott ez a tágas szalon aznap. Az egyik ablakmélyedésben Voinovich, gyermekkorom drága Voji-ja üldögélt. A magyar nyelv és a versek szépségét tőle tanultam meg. A távoli nagy zongora öblében, a kerek asztalkán tornyosuló virághalmazok között itt-ott látszottak ki a női gratulánsok kalapjai. De a szoba közepén, a csillár alatt egy szokatlan képződmény vont a magára a még álmos, mondhatjuk impresszionista szememet. Első pillanatra sötét, terebélyes fatörzsnek tűnt, melyet egy fejsze embermagasságban hasított le. Ágak, lombok helyett lassan férfifejek bontakoztak ki előttem. Közelebb lépve megismertem néhányat. Apám régi tanítványai voltak, többségük egyetemi professzor. Egyikük, a »Rangältester«, Domanovszky hálás szavakkal köszöntötte fel a könyvtárából belépő apámat, aki meghatott válaszában azt hangsúlyozta, hogy ő mindössze az igazság keresésére tanította őket.”⁷¹

1943. június 23-án, Marczali Henrik sírkőavatásán a rákoskeresztúri zsidó temetőben (Tóth Zoltán kezdeményezésére) Szekfű Gyula a Magyar Tudományos Akadémia és a régi tanítványok nevében mondott beszédet. Az iskolázottságot, a kritikai érzéket, az igazság szeretetét, az ahhoz ragaszkodást említette Marczali szellemi öröksége legfontosabb elemeiként. Racionalistaként, a felvilágosodás híveként írta le, de tudományos pályafutásának áttekintése és jellemzése során komoly, szakszerű, forráskritikus, úttörő, egyetemes vonatkoztatású, másoknál előrébb tartó, objektív történetíróként jellemezte. Nem határolódott el a '67-es nagy nemzedéktől, hanem saját elődeiként és követendő példaként mutatta fel őket, s az ő legjobbjaik között egykori tanárát: „Marczali, mint a *Budapesti Szemlé*ben Gyulai Pál állandó munkatársa, osztozott Péterfy Jenő, Riedl Frigyes és annyi kitűnő magyar nemzet-szemléletében, nemzet és állam, magyarság és nemzetiségek dolgában, ily tárgyú cikkeinek tanúsága szerint, ezekkel együtt olyan nézetei voltak, melyek sokban érintkeznek a mai és holnapi tisztultabb nemzeti felfogásokkal.” „Ósei több nemzedéken át rabbik voltak, s édesatyja híres talmudista, aki már 1860-ban magyar gyászbeszédet tartott Széchenyi emlékezetére, 1876-ban pedig Deák Ferenc fölött. Marczali magyarnak született, asszimilációra nem volt tehát szüksége, s mint igazi magyar tartozott Gyulai Pál baráti köréhez, mely egy hanyatló korszak legjobb magyarjait egyesítette magában.”⁷²

i. m.; Szabó M.: *Politikai kultúra Magyarországon*, 93–207., 275–306.; Szabó M.: *Az újkonzervatívizmus és a jobboldali radikalizmus története*, 101–214., 241–285., 287–339.

⁷⁰ Marczali lakása: Budapest: V. Arany János utca 16. III. emelet (1931–1840). A névsor: Tóth Zoltán (Budapest, 1888–1958), Madzsar Imre (Jakab) (Nagykároly, 1878 – Budapest, 1946), Gombos F(erenc) Albin (Ambrózfalva, 1873 – Budapest, 1938), Szentpétery Imre (Középpalolta, 1878 – Budapest, 1950), Eckhart Ferenc (Arad, 1885 – Budapest, 1957), Benisch (Némethy) Artúr (? 1881–1972). Szekfű Gyula Domanovszky Sándornak, Budapest, 1936. március 30 MTA KIK Kt Ms 4527/304.

⁷¹ Marczali P.: *Apám pályája*, 72.

⁷² Szekfű: *Marczali Henrik*, 125–132., újabban: Marczali: *Emlékeim*, 309–315., idézet 314.

A beszéd Szekfű koncepciójának átértelmezését tartalmazta, hiszen immár – a *Három nemzedék és a Magyar történet* beállításával szemben – az uralkodó liberalizmussal szembenálló irányzatok közül nem a Katolikus Néppárt, az Antiszemita Párt és az agráriusok, hanem Gyulai köre képviselte a hanyatló kor legjobb magyarjait. Igaz, továbbra is a hanyatló korét.

Beszédét így fejezte be: „Marczali Henrik élete Isten akaratából befejeztetett, az emberi kornak szinte legvégső határán, művei itt vannak előttünk, változhatatlanul, készen, amint ő elkészítette azokat. Mi, tanítványai s a Magyar Tudományos Akadémia tagjai mindnyájan tudjuk ezeknek a munkáknak értékét, ismerjük annak az életnek is az értékét, mely ily munkákkal ajándékozta meg a magyar tudományt és szellemi életet – hálásak vagyunk neki mindeztért, és kegyelettel őrizzük emlékét.”⁷³

Ez a Marczali különbözött az 1922-ben és 1931-ben megalkotott képtől. Igaz, korábban is jelen volt a jó szándékú s – az 1931-ben leírtak szerint – komoly iskolázottságú és teljesítményű történetíró imázsa, de azt egyértelműen felülírta az idejétmúlt, korszerűtlen liberális alakja. 1943-ban nemcsak az arányok változtak meg, hanem az egyes elemek értékelése is.

1948-ban Szekfű Gyula két és fél év moszkvai követség után hazatérve így emlékezett Marczali Henrikre: „Az egykorú szövegek pontos, filológiai és diplomatikai kritikája volt Mika Sándor szerint [...] minden történettudományi munkának elengedhetetlen kezdete. Ezt a kritikát tanította ő a Kollégiumban, s mivel úgy találta, s ebben is igaza volt, hogy az egyetemen ezt a kritikai módszert akkor egyedül Marczali Henrik tanította, mindent megtett, hogy a jobb kollégisták Marczali hallgatóiként vizsgázzanak és készítsék disszertációjukat.”⁷⁴

Konklúzió

Marczali Henrik 1906-ban a *Budapesti Szemlében* publikált ismertetésében az egyetemi tanár hívta fel a figyelmet egykori doktorandusza példás forráskritikai teljesítményére. Az 1914-ben *Az Estnek* adott interjúja állásfoglalás volt *A száműzött Rákóczi*ról: tudományos munka, de elszáradt, egyoldalú forrásanyag alapszik. Az 1915-ben írt „érdemleges jelentés”-ben Marczali Henrik, a Történelmi Szeminárium igazgatója, húsz éve a II. számú (1526 előtti) magyar történeti tanszék tanára tárgyilagosan, szakmai, történetírói, pedagógiai és lélektani hozzáértéssel, valamint az objektivitás igényével értékelte egykori tanítványa, a bécsi Hází-, Udvari és Állami Levéltár allelevéltárnoka, Szekfű Gyula 1906 és 1913 közötti szakmai teljesítményét, aminek eredményeként egyértelműen javasolta habilitálását.

Kettőjük viszonya 1915-ben a bíráló és a megbírált közötti aszimmetrikus, hierarchikus viszony volt. Ez visszajára fordult 1921–1922-ben a *Három nemzedék* bírálatával és Szekfű válaszával. Marczalit ugyanis a berendezkedő ellenforradalmi kurzus jegyében riválisa, Ballagi Aladár és fajvédő ellenségei, Tuzson János és Méhelý Lajos kezdeményezésére 1919 őszétől ténylegesen, 1924-től, éppen száz éve pedig Klebelsberg Kuno miniszter döntésével formálisan is kiszorították az egyetemről és a magyar tudományos életből. Tanszékére 1925-ben Hóman Bálint került (1925–1931), akinek utóda Mályusz Elemér (1934–1945), majd Deér József (1945–1948) lett, akit a tanszék élén Molnár Erik váltott fel (1949–1956), őt pedig Elek Lajos (1957–1982).

Szekfű Gyula pozíciója az ellenforradalmi kurzus kiépülése során megerősödött. Anyanyira, hogy 1925-től a budapesti tudományegyetem I. számú (1526 utáni) magyar történeti tanszékének nyilvános rendes tanára és a Magyar Tudományos Akadémia levelező (1941-től

⁷³ Marczali: *Emlékeim*, 315.

⁷⁴ Szekfű: *Mika Sándor*, i. m.

pedig rendes) tagja, 1927-től 1938-ig a *Magyar Szemle* szerkesztője, 1929-től pedig a *Hóman–Szekfű-féle Magyar történet*, az új szellemtörténeti szintézis több mint négy (Mátyástól az első világháborúig terjedő időszakot tárgyaló) kötetének a szerzője lett.

Marczalival szemben, aki történetírói függetlensége védelmében sohasem fogadott el semmiféle kitéüntetést, ő egyre inkább a magyar történetírás kánonjának meghatározója lett, s a Corvin-koszorú (1930), a Kazinczy-díj (1936), a Berzeviczy Albert-jutalom (1938), az MTA nagyjutalma (1943) és a Magyar Köztársasági Érdemrend nagykeresztje (1948) birtosa.

Marczali Henrik a vita során, 1921–1922-ben a magyar izraelita felekezeti sajtóba, a neológ *Egyenlőség* hasábjaira szorult vissza, míg Szekfű könyvének a katolikus Élet Irodalmi és Nyomda Rt.-nél publikált második kiadásában jelentette meg álláspontját. Olyan helyzetben, amelyben a *Három nemzedék* lett a kánon, és hosszú ideig az is maradt.

Szekfű kilenc év múlva, 1931-ben *A magyar történetírás új útjai* című tanulmánykötetben publikált kánonképző tanulmányában tért vissza a témához. Akkor sem Marczalival vitatkozva, hanem a historiográfiai konstrukció, a történetírás kánonjának kibontásával. Azal, hogy hogyan nem és mivel szemben kell művelni az új magyar szellemtörténeti történetírást.

Marczali Henrik 1910-ben átélt egy ellene irányuló antiszemita rágalomhadjáratot. Állampolgári méltósággal viselte, és három évvel később jogilag győztesen került ki belőle. 1919-től 1924-ig átélte azt, hogy megfosztották katedrájától. Azt, hogy mennyire viselte meg, nem tudjuk. Azt igen, hogy ennek ellenére rendszeresen dolgozott és publikált.⁷⁵

Szekfű Gyula nevét 1914–1916-ban megbélyegző napilapcikknek, népgyűlési határozatok, képviselőházi interpellációk tették országosan ismertté és hírhedtté. A *Három nemzedék* sikere után a keresztény középosztályi olvasóközönség körében meghatározó tekintély lett.

A Rákóczi-botrány idején javarészt olyanok támadták, akiket híveinek szeretett volna tudni, és túlnyomórészt olyanok védték, akiket nem szívesen látott a maga oldalán. Védekezése során az őt vádlókat nemzetellenesnek, önmagát a nemzeti értékek védelmezőjének látta és láttatta. A traumát ártatlan áldozatként élte át, megbélyegzőit pedig elkövetőknek, ádáz demagógoknak és az általuk feltüzelt éretlen közvéleménynek tartotta. A botránysorozat számára kulcsélmény volt, amit sohasem dolgozott fel, hanem besorolásokkal, indoktrinációval, konstrukciókkal minősítve értelmezett, a meghurcolt, független tudós, a felelőtlen demagógok és az általuk elcsábított éretlen közvélemény kategóriáival. A botránysorozatra adott válaszában megalkotott sémát a botrány elülte után a magyar historiográfiára és az 1526 utáni magyar történelemre alkalmazta a *nagymagyar–kismagyar út/felfogás/politika* szembeállításával. Ezzel önmagát, vitapartnereit, olvasóit, híveit és ellenfeleit (feltehetően öntudatlanul) csapdahelyzetbe hozta, amely teljes azonosulást követelt, s emiatt minden bírálatot dilettánsnak, rosszhiszeműnek és ellenségesnek tartott. Így önmagát nemcsak egy lehetséges álláspont képviselőjének, hanem a vádló és a végső verdíktet kimondó bírónak a szerepébe helyezte. Hívei és ellenfelei ezért aközött választhattak, hogy vagy kénytelenek kritikátlanul azonosulni vele, vagy viselik a Szekfűt kritizálókat dilettáns demagógoknak minősítő bélyeget.⁷⁶

⁷⁵ Marczali: *Emlékeim*, 187–194.; Marczali P.: *Apám pályája*, 49–52.; Dénes: *Választott nemzet*, 184–189., 254–292.

⁷⁶ Dénes: *A történelmi Magyarország eszménye*, 61–179., 217–254. Az értelmezés kerete Stephen Karpman – az áldozat, az elkövető és a megmentő egyaránt traumatizált szerepeit megjelenítő – *trauma-háromszöge*, amelyre Szilágyi Vera klinikai pszichológus hívta fel a figyelmemet: Karpman:

Amennyiben bevonjuk Marczali *Magyarország történetét* és a *Magyar történet* Szekfű által írt köteteit a vizsgálat körébe, Szekfű Gyula szellemtörténeti programja, periodizációja és tematikája középpontjában a *nagymagyar–kismagyar politika* szembeállítását és a nyugati eszmék és intézmények magyarországi átvételét (a kulturális transzfer) találjuk.⁷⁷ Marczali és Szekfű historikus műveinek elemző (a különböző diskurzusokkal és kontextusai-ikkal kellő elmélyültséggel számot vető) összehasonlítása ígéretes feladat.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (ELTE EKK)

Szekfű Gyulának írott levelek. G 628.

Szekfű Gyula előadásai, jegyzetek. G 629.

Szekfű Gyula egyetemi előadásai. G 630/1–14.

Szekfű Gyula levelei 1908–1920 (Dümmerth Dezső kéziratosságot másolatai az Eötvös Collegium levéltárából. H 286.

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Egyetemi Levéltár (ELTE EKL, EL) Bölcsészkar iratok. (BK) Bölcsészkar ülési jegyzőkönyvek. (BKÜJ)

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár (MTA KIK Kt.)

Marczali Henrik egyetemi előadásairól készült jegyzetek. 1912–1914. Kossányi Béla, az Eötvös Collegium tagja jegyzete. Ms 5355/11–17.

Szekfű Gyula levele Marczali Henriknek, Bécs, 1914. április 4. Ms 6068/28.

Szekfű Gyula levele Angyal Dávidnak, Bécs, 1914. szeptember 15. Ms 804/2.

Szekfű Gyula levele Horváth Jánosnak, Bécs, 1921. február 19. Horváth János-hagyaték.

Szekfű Gyula levele Domanovszky Sándornak, Budapest, 1936. március 30. Ms 4527/304.

Szekfű Gyula: *Mika Sándor (1859–1912). Visszaemlékezés a pályakezdésre*, 1948. Ms 5982/116. (Nyomtatásban: Szekfű Gyula. Vál. s. a. r., bev: Dénes Iván Zoltán. Budapest: Új Mandátum, 2001. [Magyar Panteon] 167–172.)

Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (MNL OL)

Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Egyetemek, főiskolák, középiskolák, 1916. (VKM K 100)

Nyomtatott források

A művelt magyar olvasóközönséghez! Világ, Az Ujság, Budapesti Hirlap, 1914. április 29.

Ballagi Aladár: „A száműzött Rákóczi”. Akadémiai Értesítő, 25. kötet (1914). 289–300. füzet, 412–429.

Ballagi Aladár: *Az igazi Rákóczi*. Budapest: Rényi Károly, 1916.

Baranyai Jusztin: *Mi az oka romlásunknak?* Egyházi Lapok, 1920. december 15.

Braun Róbert: *A magyar történetírás revíziójához*. Huszadik Század, 1918. 71–74.

Braun Róbert: *A liberalizmus bukása*. Auróra, 1921. 5–12.

Braun Róbert: *Új előszó egy régi könyvhöz. Szocializmus*, 1922. 428–430.

Bethlen Farkas: *Historia de rebus Transilvanicis*. 1–16. köt. Kézirat. Kiadását Keresden kezdték meg 1684-ben.

Bethlen Farkas: *Historiarum Pannonico Dacicarum libri X a clada Mohacsensi 1526 usque ad finem seculi*. 1–6. Nagyszében: Benkő József, 1782–1793.

Fairy Tales, i. m.; Karpman: *Eric Berne Memorial Specific Award Lecture*, i. m.; Karpman: *A Game Free Life*. 4. Bibliográfiai adatok: <https://karpmandramatriangle.com/bibliography.html>

⁷⁷ Marczali: *Egyetemes és nemzeti történelem*, i. m.; Marczali: *Előszó*, i. m.; Marczali: *Magyarország története III. Károlytól*, i. m.; Marczali: *Magyarország története*, i. m.; Szekfű: *XVIII-ik század*, i. m.; Szekfű Gyula egyetemi előadásai, jegyzetek. ELTE EKK G 629.; Szekfű Gyula egyetemi előadásai. ELTE EKK G 630/1–14.

- Bethlen Farkas: *Erdély története*. 1–5. Ford.: Bodor András – S. Varga Katalin – Kasza Péter. Jegyz.: Pálffy Géza – Jankovics József. Budapest–Köln: Enciklopédia – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2000–2010.
- Concha Győző: *A conservatív és a liberális elv*. Budapesti Szemle, 186. kötet (1921) 532. szám. 25–80.
- Erdélyi László: *Szekfű Gyula: Serviensek és familiarisok*. Történeti Szemle, 2. évf. (1913) 282–287.
- France, Anatole: *Vie de Jeanne d'Arc*. 2. Paris: Calman-Lévy, 1908.
- France, Anatole: *Jeanne d'Arc élete*. Ford.: Görög Lívia. Utószó: Makkai László. Budapest: Gondolat, 1972.
- Goethe, Johann Wolfgang: *Faust*. Ford.: Jékely Zoltán – Kálnoky László. Johann Wolfgang von Goethe: Faust (niif.hu) (Letöltés: 2024. január 31.)
- Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. 1–7. köt. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, [1928–1934].
- Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. 2. kiadás. 1–5. köt. Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1935–1936.
- Hóman Bálint: *Szekfű Gyula: Serviensek és familiarisok*. Századok, 47. évf. (1913) 540–545.
- Hornýánszky Gyula: *Szekfű olvasásakor – Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Társadalomtudomány, 1. köt. (1921) 477–486.
- Karácson Imre (gyűjt., ford.): *Török–magyar oklevéltár (1533–789)*. Szerk.: Thallóczy Lajos – Kracsári János – Szekfű Gyula. Budapest: Szent István Társulat, 1914.
- Károlyi Árpád: *Szamosközy István történeti maradványai*. Budapesti Szemle, 17. köt. (1878) 34. sz. 246–274.
- Leskő József: *Szekfű Gyula »Három nemzedék« című könyve*. Egeri Egyházmegyei Közlöny, 53. évf. 1921. április 16. 62–65.
- Marczali Henrik: *Jeanne d'Arc*. Budapesti Szemle, 17. köt. (1878) 34. sz. 335–373.
- Marczali Henrik: *Magyarország története II. József korában*. I–III. köt. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, Pfeifer Ferdinánd, 1881., 1885., 1888.
- Marczali Henrik: *Mária Terézia 1717–1780*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat–Franklin, 1891.
- Marczali Henrik: *Egyetemes és nemzeti történelem*. Akadémiai székfoglaló. Akadémiai Értesítő, 1894. 80–89.
- Marczali Henrik: *A magyar történeti irodalom a XVIII. században*. In: Beöthy Zsolt (szerk.): *A magyar irodalom története*. 1. köt. Budapest: Athenaeum, 1896. 500–508.
- Marczali Henrik: *Az újabbkori magyar történetírás*. In: Beöthy Zsolt (szerk.): *A magyar irodalom története*. 2. köt. Budapest: Athenaeum, 1896. 787–801.
- Marczali Henrik: *Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig 1711–1815 / Később: Magyarország története a szatmári békétől a bécsi kongresszusig 1711–1815*. (A magyar nemzet története VIII.) Budapest: Athenaeum, 1898.
- Marczali Henrik: *Előszó a Világtörténehez*. In: uő (szerk.): *Nagy képes világtörténet*. 1–12. köt. Budapest: Franklin–Révai, 1898–1905. <https://mek.oszk.hu/01200/01267/html/01kotet/01roofo2.htm> (Letöltés: 2024. január 31.)
- Marczali Henrik: *Történeti módszertan*. Szerda 5-től 6-ig. Régi országház. Meghirdetve: *A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem tanrendje*. Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 1905–1906.
- Marczali Henrik: *Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához*. Írta Szekfű Gyula. Budapesti Szemle, 126. köt. (1906) 357. sz. 463–467.
- Marczali Henrik: *Rákóczi Ferenc és a nép*. Budapesti Szemle, 129. köt. (1907) 361. sz. 1–9.
- Marczali Henrik: *Az 1790–91. országgyűlés*. I–II. köt. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata, 1907.
- Marczali Henrik: *Magyarország története*. Budapest: Athenaeum, 1911. (A műveltség könyvtára).
- Marczali Henrik: *Drei Geschlechter*. Pester Lloyd, Nr. 295. 1920. December 16. 1. Reggeli kiadás.
- Marczali Henrik: *Három nemzedék. Tanulmány Szekfű Gyula új könyvéről*. Egyenlőség Képes Folyóirata, 1921.1. sz. 9–11.
- Marczali Henrik: *Három nemzedék*. Egyenlőség, 1922. július 22. 11.

- Marczali Henrik: *Meddig tart a reakció?* Egyenlőség, 41. 1922. december 30.
- Marczali, Henri: *Hongrie*. In: Histoire et historiens depuis cinquante ans. Méthodes, organization et resultats du travail historique de 1876 à 1926. Vol. 1–2. Paris: Felix Alcan, 1927. Vol. 1. 209–218.
- Marczali Henrik: *Emlékeim*. Utószó, az idegen szövegeket fordította: Gunst Péter. Budapest: Múlt és Jövő, 2000. (Eredetileg: Nyugat, 1929. 1. köt. 9. sz. 569–576., 10. sz. 687–692., 11. sz. 719–726., 12. sz. 810–815. 2. köt. 13. sz. 29–35., 14. sz. 96–112., 16. sz. 225–234., 18. sz. 295–302., 19. sz. 353–368., 20. sz. 416–424., 23. sz. 477–484., 24. sz. 534–545., 1931. 16. sz. 614–626., 17. sz. 709–721.)
- Marczali Póli: *Apám pályája, barátai. Emlékeim Marczali Henrikről*. München: Új Látóhatár, Auróra kiskönyvek, 1973.
- Mályusz Elemér: *Visszaemlékezések*. Szerk.: Soós István. (Magyar történelmi emlékek. Elbeszélő források) Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2021.
- Márki Sándor: *II. Rákóczi Ferenc 1676–1735*. 1–3. köt. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, Magyar Tudományos Akadémia, 1907–1910.
- Márki Sándor: *A száműzött Rákóczi*. Budapesti Szemle, 149. köt. (1914) 449. sz. 161–179.
- Patek Ferenc: *Három nemzedék*. Katholikus Szemle, 35. évf. (1921) 193–207.
- Quicherat, Jules (éd.): *Procés de condamnation et de réhabilitation de Jeanne d'Arc*. 1–5. Paris: Jules Reynouard, 1841–1849.
- Quintus Horatius Flaccus: *Összes versei*. Opera omnia. Kétnyelvű klasszikusok. Szerk.: Borzsák István – Devecseri Gábor. *Ódák*. Budapest: Corvina, 1961. https://adt.arcanum.com/hu/view/Szabadok_1913/?pg=630&layout=s&query=+540 (Letöltés: 2024. január 31.)
- Ress Imre (bev., szerk.): *A Monarchia levéltári öröksége. A badeni egyezmény létrejötté (1918–1926)*. Budapest: Magyar Országos Levéltár, 2008.
- Szabó Dezső: *Válasz Szekfű Gyulának A magyar országgyűlések története II. Lajos korában című könyvről szóló bírálatára*. Századok, 45. évf. (1911) 553–555.
- Szabolcsi Lajos: *Nem vagyunk egyedül a vádlottak padján*. Egyenlőség, 1920. december 11.
- Szekfű és az Akadémia*. Az Est, 1914. április 1.
- Szekfű Gyula: *Anatole France*. Budapesti Szemle, 143. köt. (1910) 405. sz. 350–387.
- Szekfű Gyula: *Szabó Dezső: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában*. Századok, 45. évf. (1911) 448–451.
- Szekfű Gyula: *Szabó Dezső válaszára*. Századok, 45. évf. (1911) 654–655.
- Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi, 1715–1735*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata, 1913.
- Szekfű Gyula: *Felelet a Száműzött Rákóczi dolgában*. Akadémiai Értesítő, 1914. 251–260.
- Szekfű Gyula: *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit*. Budapest: Dick Manó, 1916.
- Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest: Élet Irodalmi és Nyomda Rt., 1920.
- Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Második kiadás. Budapest: Élet Irodalmi és Nyomda Rt., 1922.
- Szekfű Gyula (szerk., bev.): *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, 1790–1848*. (Magyarország újkori történetének forrásai. Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez) Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1926.
- Szekfű Gyula: *A politikai történetírás*. In: Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*. Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1931. 397–444.
- Szekfű Gyula: *XVIII-ik század*. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. Második, javított és bővített kiadás. 4. köt. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935–1936. 235–575.
- Szekfű Gyula: *A XIX. és XX. század*. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. Második, bővített, teljes kiadás. 5. köt. Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1935–1936. 145–604.
- Szekfű Gyula: *Marczali Henrik. Sírkőavatási beszéd*. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve (1943) 125–132. (Újabban: Marczali Henrik: *Emlékeim*. Budapest: Múlt és Jövő, 2000. 309–315.)
- Szilágyi Sándor (kiad.): *Szamosközy István történeti maradványai 1566–1603*. Eredeti és egykori példányokból kiadta Szilágyi Sándor. 1–4 köt. (Monumenta Hungariae Historica) Pest: Magyar Tudományos Akadémia, 1876–1880.

Szakirodalom

- Butterfield, Herbert: *The Whig Interpretation of History*. London: Bell, 1931.
- Dénes Iván Zoltán: A „realitás” illúziója. *A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.
- Dénes Iván Zoltán: *Szekfű Gyula magántanári képezésének ügye 1914–1916*. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből. 2. Szerk. Sinkovics István). Budapest: ELTE, 1976.
- Dénes Iván Zoltán: *Mester és tanítvány: Marczali Henrik és Szekfű Gyula*. In: Ujváry Gábor (szerk.): A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. A szerkesztő munkatársa: Nagy József Zsigmond. Budapest: Ráció, 2011. 195–212.
- Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Pozsony: Kalligram, 2015.
- Dénes Iván Zoltán: *Értelmiségi minták*. Budapest: Kalligram, 2019.
- Dénes Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága*. Budapest: Balassi Kiadó, 2022.
- Dénes Iván Zoltán: *A nagymagyar–kismagyar politika fogalma*. *Korunk*, 35. évf. (2024) 4. sz. 39–51.
- Dézsai Lajos: *Szenecsi Molnár Albert 1574–1633*. (Magyar történelmi életrajzok) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, Magyar Történelmi Társulat, Franklin, 1897.
- Gooch, George Peabody: *History and Historians of the Nineteenth Century*. London: Longmans, Green and Company, 1913.
- Karpman, Stephen B.: *Fairy Tales and Script Drama Analysis*. *Transactional Analysis Bulletin*, vol. 26/7. (1968) 39–43. <https://www.karpmandramatriangle.com/pdf/DramaTriangle.pdf> (Letöltés: 2024. január 31.)
- Karpman, Stephen B.: *Eric Berne Memorial Specific Award Lecture*. <https://www.karpmandramatriangle.com/pdf/AwardSpeech.pdf> (Letöltés: 2024. január 31.)
- Karpman, Stephen B.: *A Game Free Life. The Definitive Book on the Drama Triangle and the Compassion Triangle by the author. The New Transactional Analysis of Intimacy, Openness and Happiness*. San Francisco, CA: Drama Triangle Productions, 2014. <https://karpmandramatriangle.com/bibliography.html> (Letöltés: 2024. január 31.)
- Keserű Bálint: A „Conspiratio Kendiana” szerzője. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 67 évf. (1963) 3. sz. 360–368.
- Király György: *A kurucz balladák hitelességének kérdése*. *Budapesti Szemle*, 162. köt. (1915) 460. sz. 136–144.
- McIntire, Carl Thomas: *Herbert Butterfield Historian as Dissenter*. New Haven – London: Yale University Press, 2004.
- Patterson, Annabel: *Nobody’s Perfect. A New Whig Interpretation of History*. New Haven – London: Yale University Press, 2002.
- R. Várkonyi Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírása*. Budapest: Akadémiai, 1961. (Tudománytörténeti tanulmányok 1.)
- Riedl Frigyes: *A kurucz balladák*. *Irodalomtörténet*, 2. évf. (1913) 427–452.
- Szabó Dániel: *A Katolikus Néppárt 1895–1914*. Kandidátusi értekezés kézírata. Budapest, 1985. (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, D 10926.)
- Szabó Miklós: *Az ellenforradalmi korszak eszmetörténeti előzményei*. In: Veliky János (szerk.): *Studium II*. (A Kossuth Lajos Tudományegyetem Tudományos Diákkörnek Kiadványai 5.) Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, Magyar Történelmi Intézet, 1971. 87–93.
- Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantis, 1989. (Medvetánc könyvek)
- Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története. (1867–1918)*. Budapest: Új Mandátum, 2003.
- Tolnai Vilmos: *Kuruczok irodalmunk szövegeiről*. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 37. évf. (1913) 404–412.
- Tolnai Vilmos: *Thaly kurucz balladáinak keletkezéséhez*. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 45. évf. (1921) 126–133.